

ANKARA ÜNİVERSİTESİ, DİL VE TARİH-GOĞRAFYA FAKÜLTESİ
DOĞU DİLLERİ

Cilt : II., Sayı: 4 den Ayrıbasım

**YAKUP BEĞ'DEN ÖNCE DOĞU TÜRKİSTAN DAKİ
AYAKLANMALAR**

A. Rıza BEKİN

1981

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - ANKARA . 1981

YAKUP BEĞ'DEN ÖNCE DOĞU TÜRKİSTAN'DAKİ AYAKLANMALAR

A. Rıza BEKİN

1757 de Kalmuk hükümdarı Amursana'nın kaçışından sonra İli'de rehin olarak tutuklu bulunan Hoca Han Kaşgar'a gelmeğe muvaffak olarak kardeşi Burhaneddin'e Kalmukistan'ın (Cungarya) durumunu anlatmıştı. Burhaneddin, durumu kendi çıkarına uygun görerek bağımsızlığını ilân etti. Fakat, Çinlilerin Kalmukistan'a girişi Burhaneddin'in bağımsızlığını tehlikeye düşürdü. Çünkü Çinliler, Kalmukistan'da olan zaferlerinden cesaretlenererek, eskiden Kalmukistan'a bağlı ve bu esnada Çin hükümeti aleyhinde bulunan Doğu Türkistan hükümdarı Burhaneddin'in üzerine yürüdüler. Burhaneddin memleketi Çinlilere teslim etmemek için hücumla geçen Çin ordusunu silâhla karşıladı. Bu kanlı savaş oldukça uzun sürdü.

Çin orduları Başkumandanı Chou Hui, 1758'de Kalmukistan'da Çin idaresini yerleştirmekle meşgul iken, Ya Hoshang adında bir Çinli kumandanı 2.000'e yakın bir askerî kuvvetle Mozart geçidinden Altışehir üzerine gönderdi. Bu Çin ordusu, Burhaneddin'in idaresi altında bulunan Kuça'yı zaptetmek istemişse de, askerlerinin azlığı ve Kuça'luların sebatla karşı koymaları neticesinde muhasaradan vaz geçerek kaçmaya mecbur olmuşlardır. Aynı yıl içinde Chu Ju-i adında bir Çin kumandanı Doğu Türkistan'a hücum etti. Fakat o da Kuça yakınlarından yapılan savaşta yenilerek geri çekildi.

Cephedeki bu başarıya rağmen Doğu Türkistan'ın iç durumu karıştı. Amursana'nın desteğinde Burhaneddin'in devresinde, Hocalar ve Kalmuklar memleketin zengin adamlarını öldürüp mallarını zaptetmeye başlamışlardı. Bu esnada pek çok insan da "Çinli taraftarı" tihmetiyle Çinlilerle aynı akibete uğramışlardı. O zaman Çinliler gibi bu "Çin taraftarları" da sığınacak en emin yer olarak Çini görmüşlerdi. Hotan'lı Hoşkepek Dihkan, Aksulu Ali Şir, Kuçalı Hocası beyler gibi her şehirden bir - iki ileri gelen şahıslar kaçıp Çin sınırına varmışlar ve Çin memurlarına Hocalar ile Kalmukların aleyhine yardım istemek

için Çin'e gitmek istediklerini bildirmişlerdi. Bu kişiler Pekin'e varmışlar ve İmparator Ch'ien Lung tarafından huzura kabul edilmişlerdi. İmparator, Kalmuk ve Hocaların kuvvetleri, Doğu Türkistan halkının durumu hakkında bunlardan bilgi almış ve kendilerine istedikleri yardımı yapacağına dair söz vermişti. Bu adamlar Çin'de gayet iyi ağırlanmış, iyi misafirhanelere yerleştirilmiş ve kendilerine maaşlar bağlanmıştı. Bunlar üç-dört yıl Pekin'de kaldıktan sonra, Amursana'nın isyanını bastırmak için gönderilen Ch'ao Hu-ni ile beraber Türkistan'a dönmüşlerdi. İşte bu adamlar, Altışehir ve Turfan'a adamlar göndererek Çin hükümetinin adaleti ve insafını mübalâga ile "Çin askerleri yalnız Doğu Türkistan ahalisine yardım etmek için geldi" şeklinde propaganda yapıyorlardı. Bu propagandalar neticesi halkın kurtuluş azmi kırıldı. Burhaneddin Hoca'nın Çinlilere er-geç yenileceğini, ondan sonra Altışehir hakının da Kuzey bölgeler halkı gibi Çinliler tarafından katliâma uğrayacağı yaygın bir kanaat halini almıştı. Bu durumda yapılacak en akıllıca davranış, Çinlilerle dost olmak ve onların Türkler için beslediği iyi niyet hislerine aynı şekilde sıcak sevgiyle karşılık vermek, yardım için gelen bu insanlara elden geldiği kadar yardım etmek olabilirdi. Çinlilere karşı elde edilecek başarıya olan inancın kaybedilmesi zaferi gölgeledi. Halkın parçalanması ise, kuvveti azalttı. Bu, Türkistan'ın Çinliler tarafından işgal edilebilmesinin nedenlerinden biridir diyebiliriz.

Chao-hui gönderdiği askerlerin yenildiğini ve hiç bir başarı elde edemediğini görünce, bu sefer 1759 baharında eski Turfan yoluyla 10.000 kişilik bir kuvvet gönderdi. Burhaneddin'de Yarkent'ten 10.000, kişilik bir ordu ile Kuça üzerine hareket etmişti. Kuça önlerine Çinlilerden biraz sonra vardığı için şehre girmeğe muvaffak olamadı. Çünkü Çinliler gelir gelmez şehri kuşatmış ve şehrin hariçle olan irtibatını kesmişlerdi. Burhaneddin, şehrin sıkı bir surette sarıldığını ve içeriye girmenin imkânı olmadığını görünce şehre girmeye uğraşmaktansa, Çinlileri oradan kovmayı uygun görerek meydan muhaberesine girişti. Fakat yapılan bu muharebede yenildi ve kaçmak zorunda kaldı. Çinliler, Burhaneddin'in kaçışından sonra şehre girmekte pek zorluk çekmediler. Şehre girdikten sonra, iki başarısız seferlerinin acısını almak için, teslim oldukları halde 10.000 kadar Kuça'lıyı öldürdüler.

Burhaneddin, Kuça mağlubiyetinden sonra Aksu'ya çekilerek Çinlilere mukavemet için hazırlıklara koyulmuşken, Kaşgar'daki Karatağlılar ve Çin taraftarları isyan çıkararak şehri zaptettiler. Bu durum karşısında Burhaneddin Yarkent'e çekilmek zorunda kaldı.

Chao-hui Türkistanın zaptı hususunda İmparator'dan aldığı kesin emir gereğince, Kalmukistan'ın zaptı üzerine kendisine muavin tayin ettiği Fu-te ile beraber derhal Doğu Türkistan'a doğru hareket etti. Chao-hui Aksu'yu kolayca zaptetti ve orasını Türkistanın işgali için bir üs haline soktu. Kaşgar da Aksu gibi savaşız düştü.

Chao-hui Kaşgar'ı zaptettikten sonra, Fu-te'ye piyade askerlerle arkadan gelmesini emrederek kendisi 2.000 seçkin süvarî ile Yarkent üzerine akın yaptı Burhaneddin Hoca, Çinlilerin Yarkent'e yaklaşmakta olduğunu haber alınca düşmanı, maiyetinde bulunan 10.000 kişilik askerle şehrin dışında karşıladı. Chao-hui, Burhaneddin'in bütün askerleriyle karşısına çıkmıştı. Çinlilerin ordusu 2.000 kişiden ibaretti. Yarkent önlerinde yapılan savaşta, kuvvetinin az olmasından dolayı Çinliler yenilerek kaçmağa mecbur oldular. Chao-hui Yarkent'te uğradığı yenilgi üzerine, Aksu'ya giderek daha büyük bir ordu tedarik etmeğe başladı. Hattâ Çin'den de çok sayıda asker istedi. Yarkent üzerine ikinci bir sefer daha yaptı. Burhaneddin, Çinlilerin çokluğundan ürkerek ahali ve askerlerin savaş için gönülsüz olduğunu ve Çinlilere teslim olmak niyetinde olduklarını, bu durum karşısında şehirde kalmanın manasız olduğunu anlıyarak Yarkent'ten Hotan'a kaçtı. Yarkent'liler, Çinlilerin ilk teklifinde şehri teslim ettiler.

Chao-hui Burhaneddin'in Hotan'a kaçtığını duyunca Yarkent'te durmaksızın hemen takibe koyuldu. Burhaneddin'in kardeşi Cihan Hoca, Hotan'dan tedarik ettiği ve Yarkent'ten Burhaneddin ile beraber kaçan adamlarla Çinlilere karşı çıkararak meydan muharebesine girişti. Çinlilere mukavemet etmek istemiş ise de, maiyetindeki kuvvet dermeçatma olduğu için bir-iki çarpışmadan sonra mağlub olarak kaçtı. Bunun üzerine Hotan'lılar teslim olmuş, Chao-hui de askerleriyle halktan hiç bir tepki görmeksizin şehre girmiş ve Hotan'ı da diğer şehirler gibi savaşız ele geçirmiştir. Böylece 1758 yılında Çinin Doğu Türkistan istilâsı tamamlanmış oldu².

Burhaneddin ile diğer Hocalar artık Doğu Türkistan'da duramayacaklarını anlıyarak Sarikul yoluyla Bedehşan'a kaçtılar. Burhaneddin Hocanın Bedehşan ve diğer komşu müslüman memleketlerden kuvvet topluyarak tekrar kurtuluş savaşına girişeceğini bilen

1- Hsin Chiang-shih: "Sinkiang Tarihi", (Moğol Tibet Cemiyeti yayınlarından.) T'aiPei, 1962, s. 256.

2- Chang Ta-chün: "Ssu Shih-nien t'ung-luan Hsin Chiang" (Sinkiang'daki 40 senelik karışıklık) Hongkong, 1956, s. 12-18.

Chao-hui, Kuça'lı Hocası Beg ve Çine giden adamlardan Hotanlı Hoşkepek ile Dihkan Beyler başta olmak üzere yurdun ileri gelenlerinden bir kaç kişiyi Bedehşan Emirine yolhıyarak Hocaları istedi. Bu barışçı istek heyetinin arkasında ise Fu-te kumandasında büyük bir ordu vardı. Bedehşan sınırına (Sarikul) toplanan Çin ordusundan korkan Emir, Hocaları, Hocası Beg ve Hoşkepek Beyleri teslim etti. Hocalardan yalnız Burhaneddin Hoca'nın oğlu Salih Hoca Hokant'a kaçmakla kurtulabilmiştir. Tutuklanan Hocalar, Chao-hui'nin huzuruna getirildiğinde derhal idam edildiler. Burhaneddin Hoca'nın kosik başı demir kafes içinde Pekin'de İmparator'a sunulmuş, O da bu başı bir galibiyet nişanesi olarak Pekin halkına seyrettirmiştir³.

Hocaların idam edilmesiyle Doğu Türkistan da doğrudan doğruya Çinlilerin eline geçmiş oldu. Çinlilerin çok kısa bir zamanda böylesine büyük bir başarı elde edebilmeleri, şüphesiz halkın tutumu Türkistan'ın becerikli ve bahadır bir kumandana sahip olmaması, Hocaların akilâne bir şekilde hareket etmedikleri ve sadece kendi saltanatları için halktan sadakat ve gayret görmemesinden ileri gelmiştir. Halkın, Hocaların hükümetini yaşatmak için bir gayret göstermemeleri ise onların idarelerinden bıkmış, usanmış olmalarındandır. Çinliler, Türkistan'ı zaptettikleri zaman hemen hemen hiç bir mukavemet görmediler. Halk cereyan eden olaylar karşısında ilgisizdi. Çünkü Hocaların saltanatı zamanında vuku bulan iç karışıklıklardan usanmış, artık huzur içinde olmak ihtiyacını duymuştu. Hocalar devrinde Doğu Türkistan'ın ileri gelenleri Aktağlık ve Karatağlık olarak iki taraf olup, bunlar durup dinlenmezsin bir birlerini yoketmek için uğraşmaları, halkın tahammül gücünü aşmıştı. Halk bütün olarak kurtuluşu Hocaların idaresinin sona ermesinde görüyordu. Çinlilerin sayesinde refah ve huzura kavuşacaklarını ümit ediyorlardı.

Fakat bu ümitler de boşa çıktı. Zira Çinliler Doğu Türkistan'ı Türkistanlıların rahatı ve mutluluğu için zaptetmemişlerdi. Onlar Türkistan'a servet toplamak için gelmişlerdi. Halk da Çinliler sayesinde kavuşacaklarını umdukları huzur ve rahatı göremediklerinden başka zalimce bir baskı altında inlemişlerdir.

Çin yönetimi esnasında halkın en çok belini büken vergiler oldu. Çünkü halktan alınan vergiler gayet ağır idi. Vergiler ki sırf soygundu.

3- Molla Musa bin Molla İsa Sayramî, "Ayni eser" s. 138-9.

- Akdes N. Kurat; "Ayni eser" s. 59.

- Chen Chao-Feng, "Chung Kuo Tüing-Shih" (Genel Çin tarihi, Taiwan, 1963,) s. 265.

Nüfus başına, halkın "Çokapulu"⁴ dediği senelik bir vergi tayin edilmişti. Ziraata elverişli olsun veya olmasın her sahipli yerden para, mahsul, saman, odun alınırdı⁵. Çiftçi, eğer kurak ve uygunsuz bir mevsime rastlar da, tarlasından elde ettiği mahsul, vermesi lâzım olan vergiyi karşılayamıyorsa dışardan pazarlardan temin edip ödemek zorunda idiler⁶. Her bir baş hayvan için yılda bir defa alınan bir miktar paranın⁷ dışında "yaylag pulu" adı altında ayrıca bir vergi vardı. Menkul ve gayri menkul her hangi bir şey satılırsa % 30-50 hisse alınırdı ki bunun adı "Bac"dır. En az bir günlük yolculuk için hükümete bir miktar para ödemek suretiyle "Yol hatı" (Yol tezkeresi) almak zorunluğu vardı⁸.

Çin memurları bir an evvel servet sahibi olmaktan başka bir şey düşünmez ve servet kazanmak için ahalinin mallarını zorla gaspetmeyi kendileri için aslâ bir haksızlık telâkki etmezlerdi. Vergiler, hiç bir kanuna dayanmadan, sırf memur bey öyle buyurduğu için, arttıkça artıyordu. Bu konuda kimseye şikayet de edilemezdi. Bir kere, haklı çıkan daima memur olurdu. İkincisi, şikâyetin yapılacağı büyük memurlar daima küçük memurların zulumlarına göz yumduktan başka, muhakeme esnasında da onları kayırıyordu. Çünkü zulum ile alınan para, eşya ve erzakın içinde kendisinin de hissesi vardı. Ahali bu mezalime tahammül ederdi. Çünkü, şikayet veya istenen şeyi vermemek için muhalefet edecek olanlar hapis veya umumiyetle idam olunurlardı. Bu hal, İmparatorluğun zayıf zamanlarında daha da arttı. Artık her memur başına buyruk idi. Ve halktan istenen vergiler bütün yıllık kazancı sadece vergisini ödemeye yetmez oldu. Bu durum, yine zengin Çin muhacirlerinin işine geldi. Şehirlerde ve hatta küçük pazarlar ve köylerde dükkanları⁹ açıp halka yüksek faizle borç para vermeye başladılar. Hükümet vergilerine kâfi parası olmıyan halk bu gibi yerlerden aldık-

4- Akdes N. Kurat, "Ayni eser" s. 60.

5- "Hsin Chiang-Shih" s. 267.

- Mehmet Emin Bugra, "Ayni eser" s. 390.

- Akdes N. Kurat, "Ayni eser" s. 60.

- Tseng Wen-wu, Chung Kuo Ching-ying Hsi-yü-shih (Doğu Türkistan tarihi) Shanghai, 1936, s. 472-481.

6- An Ning, "Hsin Chiang Nei-mo", Singapor, 1952, s. 6.

(Sinkiang'ın iç yüzü).

- Mehmet Emin Bugra, "Şarkî Türkistan tarihi", Keşmir, 1940. s. 389

7- An Ning: "Hsin Chiang-nei-mo" (Sinkiang'ın iç yüzü), Singapor, 1956, s. 118.

8- Demetrius Charles Boulger, "Ayni eser" s. 116-118

- Molla Musa "Ayni eser" s. 118

- Chang Ta-chün, "Hsin Chiang-Shih, Taipei, 1964. s. 265-271.

9- Ali Süavi, "Hive", İstanbul, 1908, s. 122-129.

ları borçlarla vergilerini ödüyorlardı. Bu borcu ödeyemiyenlerin menkul ve gayri menkul malları hazineciler hesabına¹⁰ haczedilirdi. Bunun sonucu toprak ve servet yerli halkın elinden gittikçe, Çinlilerin eline geçti. Bu suretle Türkistanlı soyuldu ve fakirleşti.

Çin yönetiminin Türkistan'a yerleşme safhasında, yani hükümet binalarının ve vergi dairelerinin inşa edilmesi zarureti doğdu. Çin usulunca yapılan bu binalar için lâzım olan malzeme, eski bina, mezar, kümbet, cami, medrese ve hamamlardan temin edildi. Yurdun bu gibi tarihî binaları eski olduğu için işe yaramaz gerekçesiyle yıktırılıp onların ağaç, taş ve tuğlalarını kendilerinin yaptıracağı hükümet binaları ve mabetler için kullandılar. Pek çok cami ve mescidleri bozarak tapınak haline getirdiler. İşe yarar evleri yerli halktan müsadere ederek, ordu evi, kışla v.s. yaptılar. Artanlar da Çin muhacirlerine verildi. Yurttaki nüfuzla ve zengin adamların sadece mal-mülklerini zaptetmek için hiçten suçlarla, çeşitli ithamlarla öldürülmesi ender rastlanan olaylardan değildi. İstilânın o hararetli ilk zamanlarında Çin askerlerinin oturmasına mahsus olan ve bir başka devletin saldırılarına karşı koymak için yapılan müstahkem kalelerin inşasında yerli halk ücretsiz ve zorla çalıştırıldı. Bu zor ve baskılı hayata dayanamıyanlardan pek çok insan Hindistan'a, Afganistan'a ve Batı Türkistan'a göç ettiler.

Amban tapınağa girdiği zaman müslüman memurların ve hatta Boglerin tapınak kapısında elleri arkalarında olduğu halde diz çöküp durmaları şarttı¹¹.

Çinliler, Doğu Türkistan'ı tamamiyle ellerine geçirdikten sonra bu bölgenin her şehriden bir kaç bin adam tophiyarak Kalmukistan'da yeniden inşa ettikleri Kulca'ya göndermişlerdir. Çünkü Kalmukistan'ı zaptettikleri vakit buranın bir çok yerlerini tahrip ve halkının çoğunu öldürmüş ve geri kalanların bir kısmı da başka ülkelere kaçmış olduklarından oralar adeta bom boş bir hale gelmişti. Bu göçmenler içinde, Şibe, Solon gibi Tunguz boyları ile Mançu, Çenpen'ler ve hapishane kaçkını pek çok Çinli haydut da vardı.¹² Çenpenler kendilerini Çin kavimlerinden sayarlar ve gayet cengâverdiler. Çin hükümeti bu Çenpen'lerden yüz binden fazla aileyi getirip bilhassa nüfusu çok az olan İli, Yedisu ve Beşbalık bölgelerine yerleştirerek bunların erkeklerini

10- Molla Musa Sayramî, "Ayni eser" s. 163

- Demetrius Charles Boulger, "Ayni eser" London, 1873, s. 117.

11- Tseng-Wen-wu, "Ayni eser" s. 595-598

12- Chang Ta-chün: "Ayni eser" s. 281

daimî asker olarak teşkilâtlandırdı. Çenpen'lerin askerlik görevi babadan oğula intikâl ediyordu. Bu askerlik hizmetlerine karşılık olarak onların yerleştikleri bölgelerdeki halkın arazisi onların mülkü sayılmış, halk ise köle gibi bu araziye onlar için ekip biçmeye mecbur edilmişti. Çin'in en kuraklık yerlerinde yaşadıklarından son derece fakir olan ve yoksulluk içinde yaşayan Çenpenler, Doğu Türkistan'daki müræffeh hayatı öğrenince Çin'den akın haline Türkistan'a göç etmeye başladılar. Bu göçmen topluluklar Doğu Türkistan'da Çin'in ikinci sınıf askeri sayılırlar ve silâh taşırldı. Ayrıca özel imtiyazlara sahiptiler. Esasında, biraz da muhtemel bir isyanı bastırmaya ve dışardan gelecek bir düşman saldırısını karşılamak için getirtilen bu Çinliler, Doğu Türkistan'ın boşalan yerlerini doldurmağa ve yıkılan yerleri onarmağa kâfi gelmedi. Onun için Doğu Türkistan'dan binlerce aile o bölgelere göçürüldü. Orada Çin sipahîlerinin mülkü haline sokulan araziye ekip biçmeğe mecbur edildiler. Doğu Türkistan'ın Kulja'ya aktarılanlar, gerek Hocaların hükümeti zamanındaki son savaşlar ve gerek Çinlilerin zapt ve istilâsından sonra Çin hükümeti aleyhinde doğrudan veya dolaylı olarak Çin hükümeti aleyhinde bulunanlar ile ellerinden iş gelenler idi. Bu sayede Çinliler, ilerde başgösterecek bir ihtilâli de önlemiş oldular. Chao-hui'in İmparator'a gönderdiği 13 Eylül 1759 tarihli rapora göre, Altışehir ve Turfan bölgeleri Türklerinden İli vadisine sürgün edilenlerin sayısı 12.500 kişi olarak bildirilmektedir. İli boylarındaki hükümet arazisinde çiftçilik yapan bu Türkler, "Tarañçi"¹³ adıyla adlandırılmışlardır. Bunları yüzer aileye ayırıp, her yüz aile bir bölgeye yerleştirilmek suretiyle o toprakların işlenmesinde kullanılmışlardır. Bundan dolayı Tarañçi'lerin bulunduğu bölgeler "yüz" adıyla bilinmektedir. Meselâ, Turfan Yüz, Celil Yüz, Abdurrahman Yüz, v.s. Tarañçi'ler çalıştıkları araziden yalnız kendi yiyeceklerini, alabilip, geri kalanını Çin memurlarına vermeğe mecburdurlar¹⁴.

Çin'liler, Altışehir yerlisi olan ve kendi hükümetleri aleyhine çalışanlar ile ilerde kendilerinden ihtilâl çıkması ihtimali olan bir hayli kişiyi İli'ye sürgün ettikten sonra Doğu Türkistan şehirlerinin her birine yeter sayıda asker yerleştirerek hükümet etmeğe başladılar. Bütün Doğu Türkistan'da Çin askerlerinin sayısı 40.000 civarında idi. Bunların

13- Chang Ta Chün "Ayni eser" s. 285-287.

14-15-16- Yakub Beg'in Rus ve İngilizlerle ilişki ve antlaşmaları için Bak:

- Ch'ing Shih (Mançu tarihi, Taipei, 1961) s. 400-416.

- Shen Kang Po; Li Shih (Çin tarihi, Taipei, 1961) s. 124

- D.C. Boulger: "Ayni eser" s. 217-219. ve Forsyth: "Ayni eser" s. 191-201

silâhı ok, yay, fitilli tüfek ve eski zamanlarda yapılmış bir kaç tane top, kılıç v.s. gibi şeylerdi¹⁵:

Çinliler Türkistan'a yerleştikten sonra İmparator Ch'ion-Lung, yukarıda anlatılan eskiden Çin'e gitmiş ve ihtilâl esnasında büyük hizmetler başarmış olan bir kaç kişiyi hatırladı. Onları Pekin'e davet etti ve kendilerine hizmetleri ve yurttaki şahsiyetlerine göre rütbelere tayin etti¹⁶.

Bunlar, Mançu sülâlesi devrinde en büyük asalet ünvanları olup sağladığı faydalar pek çoktur. Bu Begler, doğrudan doğruya İmparator'un emri altında olup Vali ve Saverların bunlar üzerinde hiç bir hakimiyeti olamaz; kendilerine, eş ve çocuklarına daimî maaş verilir. Bu rütbe ve ünvanlar evlâtlarına miras kalırdı. Bu belgelerin her birine rütbelere göre bütün bir eyalet veya bir kaç kent, kullariyle birlikte verilirdi. Bu eyalet ve kent'lerin ahalisi, bu Beg'lerin kulları olarak sayılırdı. Bu imtiyazlara "Celdu" denilir. Bundan başka İmparator'un emriyle Altışehir doğu eşiği olan Uşaktal kasabasında bir tapınak yaptırılmış, burada Celdulu büyük kişilerin elbiseleri diktirilmiştir. Uşaktal'dan gelen geçenler tapınağa girmek ve o elbiselerin önünde eğilerek saygı göstermek zorunda idiler. Bu Begler ancak yukarıdaki imtiyazlara sahip olup hükümet işlerine karışmağa hakları yoktu. Onlar Çin hükümetinin kuklaları idiler. Her türlü baskı, geçinme darlığı ve nihayet ezilen milli gurur Doğu Türkistan halkının sabrını yitirmiş ve her yerde ayaklanmalar baş göstermiştir. Bütün ülke kulluk boyunduruğu altında idi.

ÜÇ TURFAN İHTİLALİ

Çinliler, Doğu Türkistan ve Kalmukistan'ı kolaylıkla zaptettikten sonra, istilâsını daha fazla genişletmeğe kalkışmış ve Kırgız yurtlarına girerek oraları da zapt ile Çin boyunduruğu altına almağa çalıştılar. Orta ordu hanlarından sonra küçük ordu ve Burutlar da Çin hakimiyetini kabul ederek haraç vermek zorunda kaldılar¹⁷.

Çinliler Kalmukistan'da ve Doğu Türkistan'daki başarıları için çok tehlikeli telakki edilmişti. 1758 ve 1760 senelerinde Orta-Ordu'ya girişleriyle Çinlilerin Semerkant ve Buhara için besledikleri zapt emelleri

17- Bak: Tsung Po-Lu: Chih-T'ang "Hsin-Chiang Chien Chih". s. 8.

- Shen Kung Po "Li Shih." s. 139.

Kırgızlar vasıtasıyla Batı Türkistan'a ulaştırıldı. Buhara, Hive, Hokant, Balh, Hisar ve Pamir gibi Orta Asya'daki müslüman emirlik veya beglikler aralarında bir ittifak vücuda getirerek müşterek kuvvetlerle Çin'e karşı mücadeleye karar verdiler. Hatta o zaman Orta-doğudaki müslüman devletleri içinde en kuvvetlisi olan Afganistan'ın hükümdarı Ahmed Şah Durranî dahi bu ittifak'a katılmıştır.¹⁸ Teşkil olunan bu ittifak üzerine Çin işgali altındaki Türklere de ilerde kendilerine yardım gönderilip destek olunacağı vaad edilerek Çinlilere karşı başkaldırmaları, Çinlilerin zulmünden kurtulmak için hep beraber savaşmak gerektiği; her müslüman bu "Cihad-ı Mukaddese" katılmaktan geri durmamaları şeklinde davetler ulaştırıldı. Hatta 1763'te Afgan askerleri Hocent'e bile gelmişlerdi.

Afgan askerlerinin Hocent'e kadar ilerlediği haberi Doğu Türkistan'a yetişince halk arasında kıpırdanmalar oldu. Yardımın kendilerine yetiyeceği inancıyla Doğu Türkistan müslümanları 1765 yılında Üç Turfan'da isyan ettiler¹⁹. Çinlilere karşı biriken gönülsüzlüğün Üç Turfan'da patlak verişinin çeşitli sebebi olabilir. Bir kere bu bölge, Kumul, Turfan gibi Doğu Türkistan şehirlerine narazan Çinlilerin nüfuzunu daha azaltmıştır.

Üç Turfan ve çevresi halkı Batıdaki hür müslüman devletleriyle sınırdaş olmasından dolayı boyunduruk altında oluşlarını anlıyor, tutsaklığın acısını daha derin duyuyorlardı. Fırsat çıkınca, ayaklanmağa hazır durumdaydılar. Buhara, Hokant ve diğer şehirlerden gelen tüccar ve din adamları, onlarda bu hissin kuvvetlenmesine sebep oluyor ve ancak Çinlilerin zulûmlerinden korkarak ihtilâl teşebbüste tereddüt ediyorlardı. Afgan Şahı'nın muharebeye hazırlandığı Doğu Türkistan'da yayılınca Üç Turfanlılar güçlendiler. İhtilâlin Üç Turfan'da başgöstermesinin bir diğer sebebi Üç Turfan'daki Çinlilerin zulmudur. Binaenaleyh, Üç Turfan halkı, Çinlilerin günden güne artan baskısına ve şehrin Çinli olan Valisinin artık dayanılmaz bir aşamaya varan mezalimine karşı başkaldırdılar. Gönüllerinde, çok kısa bir zaman sonra batıdan kendilerine yardım geleceğinin inancı vardı. İhti-

18- Yakub Beg'in ölümü hakkında değişik fikirler ileri sürülmüştür. Bazı kaynaklar onun öldürüldüğünü (Ch'ing Shih: Mançu tarihi, 1961, Taipei. s. 401, -H. Longdell: Chinese Central Asia, 1893. London, s. 62; Boulger: The Life of Yakoob Beg. s. 117), bazıları da intihar ettiğini (Ch'ing Shih, Chi-Shu Pen-mo: Mançu tarihine ait kayıtlar), 1959 Taipei, s. 351; Sben Kung Po: Li Shih, 1961, Taipei, s. 227, Fan Wen Lan: Neu Geschichte Chinas, 1959, Berlin. s. 200) kaydeder.

19- Bak: Mehmet Emin Bugra, "Ayni eser" s. 403.

lâlcilerin ilk işi şehrin valisini öldürmek oldu. Şehirde bulunan Çin askerleri ihtilâli önlemeğe çalışmışlarsa da, halk tarafından öldürüldüler.

Lâkin, batıdan beklenen yardım gelmedi. Ahmed Şah'ın Hocend'den daha ileri gidemeden döndüğünü görüyoruz²⁰. Üç Turfanlılar yalnız kaldılar. Diğer Türkistan şehirleriyle bağlantı kurmaya da imkân bulamadılar. Genel Vali Chao-hui, Üç Turfanlıların ihtilâlini haber alır almaz üzerlerine kalabalık bir kuvvet sevketti. Üç Turfanlılar verdikleri karara uyarak sonuna kadar Çinlilere mukavemete devam ettiler. Savaş çok kanlı oldu. Fakat, Üç Turfanlılar çabalarının semeresini aldılar; Çin kuvveti fena halde ve adeta mahvolma derecesinde mağlup ve perişan oldu. İhtilâlin bastırılmadığı ve askerlerin yenildiği anlatılınca Chao-hui, işin önemini kavramış ve ayaklanmanın başka yerlere sirayet etmesine fırsat vermeden derhal öncekinden daha büyük bir kuvvet gönderdi. Üç Turfanlılar düşmanın çokluğundan aslâ yılmadılar. Mukavemete devam edip tam üç ay dayandılar. Ama, yiyecekleri, son cephaneleriyle birlikte tükendiğinden ümitleri de kırıldı. Artık kendilerine yardım gelmeyeceğini biliyorlardı. Ellerinde savaşıacak hiç bir şey kalmadığı için Çinlilere daha fazla dayanamıyarak teslim oldular. Çinliler zaferin o çoşturucu deliliğiyle çoluk-çocuk, kadın-erkek bütün halkı öldürdüler. Öyle ki, Üç Turfan'da yerli halktan kimse kalmadı denilebilir.

Bu sıralarda, 1774'te Shantung eyaletinde başgösteren büyük bir ayaklanma ve onu müteakiben 1775'te Honan'da "Beyaz Lotus Tarikatı" (Pai Len Chiao) isyanı oldu. İmparator isyancılarla başa çıkamıyarak 1795'te istifa etti. Yerine geçen halefi Chia Ch'eng saltanatı esnasında gerçi "Beyaz Lotus" isyanını bastırıyor, fakat 1813 yılında daha büyük bir isyan oluyor. Bu da evvelkisi gibi gizli bir teşkilât olan "Gök Kanununun Tarikatı" T'ien-li mensupları tarafından yapılmıştı. Kısa zamanda bir birini takibeden ve bastırılması hükümeti bir hayli uğraştıran bu isyancılar Çin'in iktisadî durumunu çok sarstı²¹. Doğu Türkistan'daki Çin kuvvetlerinin bir kısmı isyan bölgelerine sevk edildi. İmparatorluğun malî durumunun bozukluğu, Doğu Türkistan'daki Çin subaylarının da huzurunu bozdu. Hükümetin malî durumu bozulmadan önce Çinliler müreffeh bir hayat sürmüşlerdi. Çünkü hükümet onların her şeyini temin etmişti. Boyun eğmiş olan halk, bunların iyi yaşayışına gıpta ile bakmışlardı. Fakat hükümetin malî durumu

20- H.B. Morse, "International Relations of the Chinese Empire" London, 1918, c. II. s. 331

21- Forsyth: "Aynı eser" s. 198.

fenalaşınca, Çinliler bütün diğer halklardan daha kötü bir vaziyete düşmüşlerdi. Askerlerin ücretleri senelerdir ödenmediği ve kanun gereğince bir işle uğraşmaları yasak olduğundan büyük bir sıkıntı içinde bulunuyor ve çok defa açlık ve sefalet çekiyorlardı. Çinli memurlar böyle sıkıntıya düşünce halkı ezmeğe ve bu suretle kanunsuz gelir temin etmeğe başladılar. Hepsi birer diktatör kesildi. Börklerden istifade ederek halktan ağır vergiler aldılar. Bu karışık devrede kurnaz Börkler de Çin subayları ile müslüman ahali arasında bir vasıta oldu. Çin memurlarına vermek bahanesiyle ahalden istedikleri kadar vergi alıyorlardı. Böylece Çin'in iktisadî bozukluğunun acısını çeken de yine halk oldu. Bu tahammül edilmez hayata karşı bazı tepkiler olmadı değil. Doğu Türkistan'ın pek çok yerinde ayaklanma teşebbüsleri oldu. Bunlar, Çin idaresine karşı şuurlu ve teşkilâtlı bir başkaldırıdan ziyade bazı bölgesel şartlar altında halkın tahammülünü yitirişin ifadesidir. İhtilâl teşebbüs edenler çevrelerinde tutunamadıklarından veya çoğunluk olarak kendilerine bağlayamadıklarından başarı gösterememişlerdir. Çinliler bu gibi teşebbüslerin büyümesine meydan vermeden hemen bastırılmış ve teşebbüs edenler de öldürülmüşlerdir. Çinliler, isyan töhmesiyle suçlananları ve hatta suçsuzları sorgusuz sualsiz idam, sürgün, hapis ve zulmu bir kat daha artırmakla halkın gözlerini yıldırmağa çalışmışlardır²².

CİHANGİR HOCA İHTİLALİ

Türkistan'da, Çinli yöneticilerin keyfi ve zalimce bir idare sürdüğü 1800 yılından sonra, Ortaasya Türklerinin Çin boyunduruğundan kurtarılması yolunda genel bir istek filizlenmeye başlamıştı. Bu milliyetçi düşüncenin öncüleri Çinlilerin Doğu Türkistan'ı işgaliyle gerek o zaman ve gerek ondan sonra gördükleri mezalimden dolayı yurtlarından göçmüşlerdi. Hokant, Taşkent ve Buhara gibi, Çin vahşetini görmemek için Türk şehirlerine sığınmışlardı. Doğu Türkistan göçmenleri, vatan-daşlarının zulüm ve kötülüğe kurban gittiklerini, bu yurdun Çinlilerden hoşnutsuz olup ihtilâl ve ayaklanma için yardıma muhtaç olduklarını söyleyerek buldukları yerlerin Beg ve ileri gelenlerini bu millî davaya çağırıyorlardı. Bu, onlar için uğruna canlarını feda edecek bir ödev olmuş, ve bunu bütün ülkeye yaymak için bucak-bucak, kent-kent

22- Bak: Mehmet Emin Bugra "Ayni eser" s. 338, 340

- Molla Muşa Sayramî, "Ayni eser" s. 148-150.

Yakup Beg'den önce Doğu Türkistan'daki ayaklanmalara ait NOTLAR

dolaşıyorlardı. Bu davanın Başkanlığını eden ve bütün bu ülkelerin lideri Sarımsak Hoca'dır²³. Sarımsak Hoca, 1759'da Çinliler tarafından öldürülen Burhaneddin'in oğludur. Burhaneddin Hocanın Bedehşan'da Çinliler tarafından yakalanmasından önce küçük oğlu Sarımsak, Hocanın bir öğrencisi tarafından Buharaya kaçırılmıştı. Babasından sonra Hocalık kendisine kalmış ve Kaşgar hükümetinin meşru valisi olmuştu. Bütün ömrü boyunca, Çinlilerden intikam almak, Doğu Türkistan'da hükümet kurup hükümdar olmak uğrunda çalışmıştır. Bir hayli zaman şehir şehir dolaştıktan sonra 1784 de Hokant'a yerleşmiştir. Hokant'ta bulunan Doğu Türkistan göçmenleri, Aktaghların Başkanı olması ve Kaşgar hükümetinin varisi bulunması, Hocalarına olan saygılarından dolayı derhal Sarımsak Hocanın etrafında toplandılar. Sarımsak Hoca, bunları Orta Asya şehirlerine dağıtarak Türkistan'ın Çinlilerden geri alınması için ahaliyi teşvik etmelerini ve bu gaye uğrunda emek ve çabadan hiç bir vakit geri durmamalarını söylemişti. Onlar, köy - köy, kent - kent dolaşarak ateşli söylevlerle halkı Türkistan'ın kurtuluş savaşına çağırıyorlardı. Doğu Türkistan ahalişi Sarımsak Hocanın faaliyeti hakkında tüccarlar vasıtasıyla malûmat ediniyor ve Hoca'yı kurtarıcıları olarak kabul ediyorlardı. Önceleri pek çok güçlüklerle karşılaşmış fakat sonradan etraftan aldıkları bir hayli maddî yardımla çalışmaların hızı artırılmış, başarı ümidi çoğalmıştır. Ne yazık ki Sarımsak'ın, 1786 dan 1816 yılına kadar süren otuz senelik emeği, Karatagli²⁴ Ahun'lardan Ziyaeddin'in (Tzû-ya-tun²⁵) Taşmanlık²⁶ bucağında bir grup Kırgız'la yaptığı hazırlıksız ihtilalle âdeta boşa gider gibi oldu. Zira Çinliler, Ziyaeddin'in, Sarımsak'tan esinlenerek giriştiği bu hareketi bastırılmakla²⁷ kalmamış, Sarımsak'ın faaliyetlerinden de haberdar olmuş ve buna önvermemek için tedbirler almağa başlamışlardı. Bu olaydan sonra Çinliler Hokant tarafından yani Sarımsak Hoca'dan gelmesi ihtimali olan tehlikeleri gözönüne alarak Hokant Hanı Ömer²⁸ ile müzakereye girilerek senelik 330.000 akça'ya karşılık Doğu Türkistan'lı göçmenlerinin özgürce davranışlarının yasaklanması ve Doğu Türkistan'a bırakılmamasını öngören (1820) bir andlaşma yaptılar²⁹. Sarımsak Hoca bu tarihten sonra ölümüne

23- Ho Chien-ming: Chung Kuo Chin Tai-shih: 1958, S. 194-196. (Taipei)

24- Muhammed Atif: "Kaşgar Tarihi" İstanbul, 1884, S. 212-213.

25- wei-yüan: "Sheng Wu -chih" Taipei, 1962, S. 110.

26- Mehmet Emin Buğra: "Şarki Türkistan Tarihi" Keşmir, 1940, S. 351.

27- Kurban Ali Halidi, "Tavarihi Hamsa" S. 219, Kazan, 1940.

28- Chin Chao-feng: "Chueg Kuo Tüung-shih" s. 218-219. Taipei, 1952. (Genel Çin Tarihi)

29- Hsü chung-hao: "Hsin Chiang Chih-lüeh" (Doğu Türkistan'a ait bilgilerin toplamı). S. 319-326. Shanghai, 1947.

kadar göz hapsinde yaşadı. O öldükten sonra emeği boşa gitmedi. Onun ölümünden sonra çalışmalarını oğulları Cihangir, Bahaeddin ve Yusuf Hocalar devam ettirdi; yapmak istediklerini onlar yaptı.

Babasının ölümü üzerine Türkistan'ın Çinlilerden kurtuluşu davasının önderliğini Cihangir Töre³⁰ yaptı. Cihangir babasının ölümü üzerine Doğu Türkistan'lılara başkan olduğu zaman otuzyedi yaşlarındaydı. Yaratılıştan zeki ve faal idi. Çinlilere karşı büyük bir nefret besliyor ve ilk fırsatta ayaklanmak için çalışıyordu. Bu çalışmalar Ömer Hanın ölümüne kadar gizli sürdürüldü.

Ömer Han 1822 de öldü. Cihangir, gizli çalışmanın pek verim sağlamıyacağını bildiğinden, Ömer Hanın ölümünden istifade ederek taraftarlarından bir kaç adamla Narın ırmağının kuzeyindeki Kırgız kırlarına giderek, Kaşgar üzerine yürümek için hazırlık görmeğe başladı. Kırgızların Begi olan Mir Muhammed Bey öteden beri Hocalara saygı beslerdi. Cihangire de fevkalade saygı göstererek kendini yanına kabul etti. Oraya varışının ilk haftasında Mir Muhammed Cihangir'e kızkardeşiyle evlenmek teklifinde bulundu. Bu durum, maksadına ulaşmasına yardım edeceğinden, Cihangir bunu kabul etti. Mir Muammed'in kız kardeşini aldığı için Kırgız'lar içinde daha fazla saygı kazanmıştı. Çünkü onlarla akraba olmuştu. Böylece bütün Kırgızları kendine bağladı. Ayrıca Hokant, Taşkent, Buhara gibi şehirlere memurlar göndererek gizli veya açık Aktağlı taraftarlarını çağırdı. Kısa zamanda Türkistan'ın her tarafından akın halinde taraftarlar sükün etti. Kırgız yaylalarında toplanan bu gönüllü savaşçılar gittikçe artıyor ve büyük bir ordu halini alıyordu.

Cihangir Töre, Kaşgar savaşlarına başlangıç olmak ve sınırdaki keşif yapmak üzere bir miktar askerle Narın Havzalarına³¹ gitmiş idi. Çinliler, Cihangir'in yalnız olmasından faydalanarak onu yakalamak için sınırdaki birliklerden 500 kişilik bir kuvvet gönderdiler. Cihangir, Çinlilerin hareketlerinden önceden haberdar olduğu için Narın'ın kaynağına kadar gelmiş iken derhal geri dönmüştür. Ling-tui büyük memuru Pa-Yen-tu (Bayantu) Cihangir'e rastlıyamayınca bu zahmetini boşa çıkarmamış olmak için 100 den fazla Burut'lu kadın ve çocuğu öldürdüler. Çinliler, oralarda Cihangir'i bulamayınca bunu onun korkaklığına ve askerlerinin azlığına yordular. Cihangir döndükten sonra,

30- Liu Chin-tsao: Ch'ing Ch'ao -hsü-wen-hsien-tung-Kao (Mançu devrinde Doğu-Türkistan'a ait bilgiler). S. 118-124. Shanghai, 1934.

31- Au-ning: "Hsin Chiang-nei-mo" (Doğu Türkistan'ın iç durumu) S. 612. Singapor, 1952.

Çinlilerin kadın ve çocukları öldürmek gibi çirkin davranışlarına köpüren Kırgızlardan 2000 kadar asker toplayarak Narın kıyılarında konaklayan Çinlilerin üzerine hücum ederek kendisini öldürmek istedikleri tuzağa onları düşürdü. Çinliler, Cihangir'in çok sayıda askerle aniden hücum ettiğini, bütün kaçacak yolların kesildiğini görünce ne yapacaklarını şaşırıldılar. Teslim olmanın faydasız olduğunu, muhakkak öldürüleceklerini bildikleri için büsbütün telef oluncaya kadar savaşa devam ettiler; Çinlilerin hepsi öldürüldü³². Bu başarısı Cihangirin ününü bir kat daha artırdı ve halkın güvenini kazandı.

Nihayet 1825 yılında harekete geçildi³³. Çinliler daha Cihangir'in Kırgızların içine gidip asker toplamağa başladığı zaman, onun Kaşgar üzerine yürüyeceğini sezdikleri için Kulca'ya durumu bildirerek askeri yardım istemişlerdi. Kulca valisi bu haber üzerine maiyetindeki askerlerle bizzat Kaşgar üzerine yürümüştü. Cihangir'in hareket ettiğini ve sınıra saldırdığını haber alınca askerleriyle Kaşgar'dan çıkarak Cihangir'in geleceği yol üzerine ordusunu yerleştirmişti. Ağır bir ordu ile gelen Cihangir, Çinlilerin hazır bekler halde olduğunu görünce, askerine durma ve dinlenme izni vermeden derhal Çinliler üzerine hücum etti. Askerce sayı bakımından düşmandan üstündü ve hepside yaman savaşçıydı. Bir kısmı aslen Doğu Türkistan'lı oldukları halde gördükleri dayanılmaz zulumdan yurtlarını terketmeğe mecbur olmuş göçmenler idi ki, hem intikam almak, hem de vatanlarını kurtarmak için ölümü hiçe sayarcasına çarpışıyorlardı. Bir kısmı Hokant, Buhara, Taşkent gibi ülkelerin yiğitleri idi ki, bunlar da bir kaç savaşa katılmışlardı. Cihangir'in ordusunun diğer bir kısmı Kırgız askerleri idi ki, bunların savaşçılığı ötedenberi bilinir, bu savaşta Cihangir'in muvaffakiyeti için son derece çalışıyorlardı. Çinliler, Cihangir ordusunun karşısında kendilerini pek güçsüz buldular. Bu savaşta çoğu öldü, kalan pek az bir kısmı Kaşgar'a kaçtı.

Cihangir doğru Kaşgar şehri üzerine yürüdü. Bütünü ile müslüman olan şehir halkı Cihangir Hoca'yı sevinçle karşıladılar.

Halkın kendisine sevgi gösterisine karşılık Cihangir Hocada gönül çelici sözlerle herkesin sevgisini kazandı. Daba oracıkta Hanlığını ilân etti. Yalnız şehrin Hakim Begi Muhammed Seyid Wang, Cihangir'in şehrin önlerine geldiği zaman, halkın şehri teslim etmek arzusunda olduğunu anlayınca, kendisi için kaçmağı uygun bulmuştu. Şehir

32- Mehmet Emin Buğra: "Doğu Türkistan Tarihi" Keşmir, 1940, S. 408.

33- Molla Musa Sayramî: "Tarihi Emniye" S. 118.

teslim olurken O karışıklık esnasında kimseye gözükmeden Kaşgar Yenişehirine, Çinlilerin yanına sığınmıştı.

Cihangir Han eski şehirde fazla vakit kaybetmeksizin Çinlilerin sığındığı Yenişehir üzerine yürüdü ve şehri kuşattı. Kale içinde 10.000 12.000 civarında Çinli vardı. Şehir surları sağlam olmasına rağmen günden güne azalan cephane ve gittikçe artan yiyecek sıkıntısı büyük bir tehlike idi. Bu hale iki buçuk ay dayandılar. Daha fazla dayanmalarına imkân yoktu; çaresiz teslim olmağa karar verdiler. Cihangir Han şehre girdiğinde, diğerleriyle beraber kendini öldürmeğe cesaret edemeyen Kumandan ile Muhammed Sayid Wang'i öldürdü.

Cihangir Han, Yeni şehre bir Türk Valisi tayin edip, ahaliden bir hayli kimseyi askere alarak kuvvetini arttırdıktan sonra Yeni Hisar³⁴ üzerine hareket etti. Çok kısa bir zamandan sonra orasını da zaptetti. Bu başarı üzerine cesaretle durmadan, Yarkent şehri ile Poskam³⁵ Kargalık³⁶, Guma³⁷ kasabalarını ve Hotan'ı birbiri arkasından ele geçirdi.³⁸ Fakat bu, kendisinin hazırlıkları yegînlîğinden yahut askerî gücünün fazlalığından çok her hangi bir yerin zabtına gitmiş ise oranın yanında bulunan şehrin ahalisinin kendisini karşılayıp yardımlarda bulunmalarıyla mümkün olmuştur.

Mevsimin kışa dönmesi üzerine savaşa ara verildi.

Nihayet 1847 yılı savaşlar tekrar başladı. Ama bu sefer Çinliler saldırıya geçmişlerdi. Cihangir'in ihtilâle kalkışmasından sonra her gün İmparator'a raporlar gönderilmiş ve Doğu Türkistan'daki futuhatından İmparator haberdar edilmişti. Önceleri önemsenmeyen bu ihtilâl, sonra divanda bu işin önünün derhal alınmasına karar verilmiş; 100.000 kişilik bir Çin ordusu kurularak Ch'ang-ling kumandasında Türkistan'a gönderilmişti. Çin ordusu Pekin'den doğruca Aksu'ya³⁹

34- Henry Lansdell: "Chinese Central Asia" London, 1892. C. 11, s. 58-60

35- Ali Suavi: "Hive" İstanbul, 1906. s. 33.

36- Demetrius C. Boulger: S. 117.

37- Lansdell: c. I. S. 348. 411-418. c. II. S. 60-217.

38- Li Fu-T'ung: "Uygur Tarihi" S. 54. T'aipei, 20. 1963.

Tevarihi Hamse", s. 92) Muhammed Atif'in de belirttiği üzere buna imkân yoktur. Çünkü, bu şehirlerde, çıkacak herhangi bir ayaklanmayı bastırarak miktarda Çin'li asker vardı. Yerlik halk, onların gelebilecek bir güçte olsaydı, Cihangir'in geliş tarihini beklemeden bu işi yaparlardı. Gerçek, onların Çin'lilere üstün gelmesi ancak dışardan bir yardımın varlığıyla mümkün olduğudur.

39- Aksu şehrinde Doğu Türkistan'ın her tarafına yol olduğundan herhangi bir sefer için ordugâh merkezi olmağa en uygun yerdir. Türkistan'ın Çin'liler tarafından ilk işgali esnasında ordugâh merkezi olarak Aksu seçilmişti.

geldi. Aksu şehri hareket merkezi haline getirildi. Ordu burada üç kısma ayrılıp her kol ayrı ayrı yollardan Kaşgar, Yarkent ve Hotan şehirlerine hareket etti.

Çinlilerin, Hotan ve Yarkent üzerine hareket eden birinci ve ikinci kolorduları her iki şehri de hakimsiz ve askersiz buldukları için kolayca zaptettiler. Bundan sonra, Kaşgar üzerine yürüyen Çin ordusu kâfi derecede kuvvetli olduğu için her hangi bir yardımı lüzum görmiyerek buldukları yerlerden Cihangir'e yardım gönderilmesini ve bir isyan çıkmasını önlemeğe çalıştılar.

Savaş başlamadan önce Çinliler tarafından ok ve yay ile mücehhez bir ihtiyar Kalmuk, Cihangir Han tarafından da fitilli tüfek ve kılıç kuşalı Said isminde bir Hokant'lı genç ortaya çıkarıldı. Cihangir'in vuruşmacısı olarak çıkan Said, her ne kadar cesaretle karşı durduysa da, bu gibi meydan çarpışmalarını görmediğinden düşmanın hilelerinden anlaması bakımından tecrübesizdi. İhtiyar Kalmuk ise ok atıcılıkta gayet mahir ve bu tür döğüşlerde de o derece tecrübeli idi. Ufak bir dalgınlığından istifade ederek attığı ok ile Hokant'lı genci vurdu. Çin askerinin hücumu geçişiyle, Cihangir ordusu kaçmağa başladı, ve Cihangir ordusu darmadağın oldu. Kaşgarlılar biraz dayanmış olsalardı belki galip gelebilirlerdi. Hatta biraz dayansalar çevre köy ve kasabalardan da Yeniabad'a yardım yetişebilirdi. Çinliler için ufak bir bozgun, onların büsbütün yenilmelerine yeterdi. Çünkü arkalarında sığınacak bir kaleleri olmadığı gibi, imdatlarına yetişecek bir yardım ümitleri de yoktu. Pekin'den yardım geleceği farzolunursa bile pek geç geleceğinden bunun hiç bir faydası olmazdı. Aksu ve ondan ilerde bulunan Çinlilerin Yeniabad önünde bulunan ordusuna yardıma gelebileceği asla düşünülemezdi. Çinliler kaçan Kaşgar kuvvetlerini derhal takibe koyuldular. Gecenin çöküşü ve havanın kararması takibin Kazan Köl'den 40 ilerisine devamı imkânsız kıldı. Yeniabad'a geri döndüler. Bir müddet dinlendikten sonra hareketle Devletbağ⁴¹ Sermend⁴² Korgan⁴³

40- Kazan Köl (Göl) 50 haneli bir köydür. Adını yanbaşında bulunan ufak bir gölün adından almıştır. (Bak. M. Atik, "Kaşgar Tarihi", s. 262.)

41- Devlet Bağ, 1.000-2.000 haneli bir kasabadır. Buranın eski adının Devlet Bağ olduğu şüphelidir. Çünkü, burası Yakub Beg zamanında hükümet tarafından onarılmıştır. Yakub Beg'in burada bir çok bağları olması ve onun Kaşgar ahalisi arasında (Devlet) ve (Bedevlet) adıyla anılması malumdur. Devlet Bağ isminin de buradan geldiği tahmin edilmektedir. (Bak. M. Atik, "Kaşgar Tarihi", s. 262).

42- Bir kaç kışlaktır, yani her biri üçer dörder yüz haneli 4-5 köyden ibarettir. (Bak. M. Atif, "Kaşgar Tarihi", s. 262).

43- Korgan, Çağatay dilinde Kale demektir. Bu kelime bazan çısla anlamında da kullanılıyor. (Bak. M. Atif, Kaşgar tarihi s. 263.)

yollarıyla gelerek üç taraftan Kaşgar şehrini muhasaraya aldılar. Cihangir Han, gözleri yılmaz ve eski intizam ve itaatları kalmamış bir avuç adamla düşmana mukabele edemeyeceğini ve zavaşa girişemeyeceğini anlayınca adamlarından yedi kişiyle gizlice kaçtı. Ertesi gün Çinliler şehre girdiler. Başkumandan Ch'ang-ling Cihangir'in kaçtığını öğrenince Albay Hou Chao ve Binbaşı Tuan Yung-fu'yu arkasından takib etmeye emir verdi. Nihayet Cihangir Kartıkay Ka Erh T'ieh-hsi dağında İshak adında bir taccar tarafından yakalandı. İshak'a bu hizmetinden dolayı "Chun-wang" ünvanı verilmiş ve Köhne şehre Hakim tayin olunmuştur. İhtilâl bastırılıp ortalık yatıştırıldıktan sonra Çin ordusunun büyük bir kısmı geri döndü.

Cihangir, Aksu'ya kadar olan 18 günlük yolu itip kakışlanarak yürütülmüş, demir bir kafes içine konularak Pekin'e gönderilmiş ve o vaziyette günlerce Pakin halkına seyrettirilmiştir. İmparator Tao Kuang bile Cihangir'in nasıl adam olduğunu merak etmiş, huzura getirilmesini emretmişti. Cihangir İmparatorun karşısına dili tutulmuş bir halde çıktı; ağzından köpük geliyordu. Sonra barbarca parça parça doğranarak öldürüldü⁴⁴.

Cihangir Töre'nin ayaklanması başarısızlıkla neticelenmiş ise de, XIX. yüzyıl Türkistan tarihi için büyük bir öneme haizdir. Gerek hazırlanış şekli gerekse neticesi bakımından daha sonraki ayaklanmaların çoğu Cihangir'in hareketinden esinlenerek yapılmıştır. Cihangir Töre, Kaşgar tahtına kanunen haklı olarak ele geçirmek istemiştir. Cihangir Töre'nin ayaklanması sonucu, Çinlilerin pek o kadar korkunç bir kuvvet olmadığı da isbat edilmiş oldu. Kaşgar'da bir müslüman Türk devleti kurmak emelini güdenler tekrar canlandılar ve memleketlerinin artık Çinlilerin boyunduruğundan kurtularak egemen olacağı ümidini beslemeye başladılar.

Tutsak Türkler de, memurların, hakimlerin, Çinlilerin zulmü altında ezilirken Hocaları kurtarıcıları gibi telâkki ederek onlara büyük ümitlerle bağlandılar.

Cihangir Töre'nin ayaklanmasını müteakip Çinlilerin şiddeti daha çok arttı. İdamlar ve müsadereler birbirini takip etti. Kaşgar, Yarkent, Yenihisar ve Hotan'lılar içinde Cihangir taraftarlığı, isyancılık töhmesiyle pek çok insan öldürüldü, hapsedildi.

44- Molla Musa Sayramî, "Tarihi

BİBLİYOGRAFYA

1. Çin kaynakları

- Hsin-chiang-nei-mo* (Sinkiang'ın İç Durumu). Singapor, 1952.
- K. Ta-chün *Hsin-chiang-shih*. (Sinkiang Tarihi). T'aipei, 1963.
- Ssu-shih-nien-tung-luan-hsin-chiang*. (Sinkiang'daki 40 senelik karışıklıklar).
- Chao-feng: *Chung-kuo-t'ung-shih*. (Genel Çin Tarihi). T'aipei, 1952.
- K'üin-t'ien: *Hsin-chiang-yen-chu*. (Sinkiang Araştırmaları) T'aipei, 1964.
- Ho nien-ming: *Chung-kuo-chin-tai-shih* (Çin'in Yakın Çağ Tarihi). T'aipei, 1958.
- Wen Ti-ch'en: *Hsin-chiang-shih-ti-ta-kang*. (Sinkiang'ın kuruluşu). Nanking, 1935.
- Hsü Chung-hao: *Hsin-chiang-chih-lüeh*. (Sinkiang'a ait bilgilerin toplamı). Shanghai, 1947.
- Ting Chin-t'sao : *Ch'ing-ch'ao-hsü-wen-hsien-t'uûg-k'ao*. (Mançu devrinde Sinkiang'a ait bilgiler). Shanghai, 1934.
- Ting Chin-t'sao: *Ch'ing hsuan-t'ung-cheng-chi-shih-lu*. (Mançu devrindeki Hsüan-t'ung İmparatorunun kayıtları).
- Ch'ing-Kao-tsung-ch'ung: (Ch'ien-lung) *Huang-ti-shih-lu*. (Mançu'ların devlet teşkilâtına ait kaynaklar).
- Tseng-wen-wu: *Chung-kuo-ching-ying-hsi-yü-shih*. (Çin'in Sinkiang'da gösterdikleri çabalar). Shanghai, 1936.
- Wai-chiao-pu-pien: *Su-lien-tui-hsin-chiang-chih-ching-chi-ch'in-lüeh*. (Rus'ların Doğu Türkistan'a karşı olan tutumu). T'aipei, 1490.
- Tseng Wen-wu: *Chunh Kuo-ching-ying-hsi-yü-shih*, (Çin'in Sinkianhg'a karşı gösterdikleri çabalar). Shanghai, 1936.

Ayrıca, Sheng Wu-chi ve Tung Hua-hsü-lu gibi Klâsik Çince eserlerde, bu konuda kâfi derecede bilgi vermektedir.

II. Batı kaynakları

- Barthold, W.: *Four Studies on the History of Central Asia*. (Leiden, 1956)
- Balse, W.L.: *Tsuo-tsung-t'ang*. (Shanghai, 1937).

- Bland, J.O.P. ve Backhouse: *China under the Emprees Doweger*. (London, 1912)
- Boulger, D.C.: *The Life of Yakoob Beg*. (London, 1878).
- Bullock, T.L.: *The Great Mohammedan in Yünnan, c. XVI*. (T'aipei, 1960).
- Clyd, Paul Hibbert: *International Rivalries in Manchuria*. (New York, 1948).
- Cordier, Henry: *Histoire Generale de la Chine*. (Paris, 1920)
- Couling, Samuel: *The Encyclopaedia Sinica*. (London, 1917)
- Courant, Maurice: *L'Asie Centrale aux XVIII'e Sies les; Empire Eleuth ou Empire Manchu*. (Paris, 1948)
- Dabbs, Jack: *A History of the Discovery and exploration of Chinese Turkistan*. (The Hague, Holland, 1968).
- Fan-wen-lan: *Neue Geschichte Chinas*. (Berlin, 1959)
- Forsyth, T. Douglas: *Trade Routes between Northern India and Central Asia*. (London, 1875)
- " " " " " : *Report of A Mission to Yarkand*. (Calcutta, 1873).
- Gorokhof: *A Short Ethnographical Description of the Kalmuk of Altai*. (J.M. Int. London, 1840).
- Granet, M.: *La Religions des Chinois*. (Paris, 1922).
- Groot, J.J.M. : *The Religions System of China*. (Leiden, 1910).
- Grousset, Rene: *Histoire de l'Areme-Orient*. (J.A. Paris, 1914).
- H. Franke: *Das Chinesische Kaiserrich*. (Hamburg, 1968).
- H. Lansdel: *Chinese Central Asia*. (London, 1893).
- Hardwick, C.H. : *Christ and other Masters*. (Cambridge, 1858).
- Hellwald, Freidrick: *Zentralasien, Landschaften und Völker in Kaschgar, Turkestan und Tibet*. (Leipzig, 1888).
- Hsü, İmmanuel C.Y. : *The İli Crisis*. (London, 1965).
- Kuropatkin, A.N.: *Kashgaria, Eastern or Chinese Trkistan. Terc. Walter E. Goan*. (Calcutta, 1882).
- Lattourette, K.S.: *The Chinese Their History and Culture*. (New York, 1934).

- Morse, H.B. and Macnair H.F. : *Far Eastern International Relation.* (New York, 1931).
- ” ” ” ” : *International Relations of the Chinese Emper.* (London, 1918).
- Pelliot, M.A. : *L'Ensemble des Quatre-Orient.* (J.A. Paris, 1914).
- ” ” ” : *Les Conquetes de L'Empereur de la Chine.* (Paris, 1920).
- Renouvin, Pierre: *La Question d'Extreme-Orient.* (Paris, 1946).
- Rockhill, W.W. : *The Dungan Rebellion and the Mohamedans in China.* (The Asiatic Quarterly Review, Vol. 1. No. 1-2, January-April, 1896).
- Schuyler, Eugene: *Turkistan,* (New York, 1966).
- Shaw, Robert: *Visits to High Tartary, Yarkand and Kashgar.* (London, 1871).
- Skrine, C.P. : *Chinese Central Asia.* (London, 1926).
- Terentev. M.A. : *A History of the Conquest of the Central Asia.* (St Petersburg, 1906).
- Watson, Francis: *The Frontiers of China.* (London, 1966).
- Wen Djang-chu: *Policy of the Manchu Government in the Supression of the Moslem Rebellion in Shensi, Kansu and Sinkiang from 1862-1878.* (Washington, 1955).

III. Türkçe Kaynaklar

- Atif, Muhammed: *Kaşgar Tarihi.* (İstanbul, 1882).
- Buğra, Mehmet Emin: *Şarki Türkistan Tarihi.* (Keşmir, 1940).
- Ch'en Ch'eng-lung: *Çin ve Batı kaynaklarına göre 1828 İsyenlarından Yakub Bey'e kadar Doğu Türkistan Tarihi.* D.T.C. Fakültesi Doktora tezi. (T'aipei, 1967).
- Eberhard, W. : *Çin Tarihi.* (Ankara, 1947).
- Halidî, İmam Kurban Ali: *Tevarih-i Hamsa.*
- Kurat, A.N.: *Kaşgar Emiri Atalık Gazi Bedevlet Muhammed Yakub Beg.* (İstanbul, 1928). (Basılmamıştır).
- ” ” ” : *Rusya Tarihi.* (Ankara, 1948).

W. Radloff: *Sibiryadan, c. II.* (İstanbul, 1956). Tercüme eden Ahmet Temir.

Sayramî, Molla Musa: *Tarih-i Emriye.* (Kazan, 1905).

Suavî, Ali: *Hive.* (İstanbul, 1909).

Togan, Z.V.: *Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi.* (İstanbul, 1947).